

УДК 341.123

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2025.1.30>**Коренев А. О.,**кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного права і процесу
Дніпровського державного університету внутрішніх справ

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ: СТАНДАРТИ, ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню перспектив вдосконалення забезпечення права на справедливий суд в Україні відповідно до стандартів, закріплених у статті 6 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ), та практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Актуальність теми зумовлена європейськими інтеграційними прагненнями України та необхідністю усунення системних проблем у судовій системі, які перешкоджають ефективному захисту прав громадян. Висвітлено основні виклики, з якими стикається судова система України. Зокрема, це перевантаженість судів, недостатня незалежність суддів та невиконання судових рішень. Важливим аспектом є вплив війни, що створила додаткові труднощі, зокрема закриття судів у зоні бойових дій та ускладнення доступу до правосуддя для населення. Проблеми з адаптацією національного законодавства до стандартів ЄСПЛ також залишаються нагальними, адже українські суди не завжди враховують міжнародні прецеденти у своїй практиці. Пропонуються конкретні шляхи реформування судової системи. Серед них: впровадження електронного судочинства, розвиток альтернативних способів вирішення спорів, створення спеціалізованих судів, таких як антикорупційні та соціальні. Наголошується на необхідності забезпечення незалежності суддів через прозорі конкурсні процедури та запровадження чітких механізмів захисту суддів від зовнішнього впливу. Роль міжнародних партнерів, зокрема Європейського Союзу, Ради Європи та Венеційської комісії, у підтримці реформування судової системи України є визначальною. Їхня експертна та фінансова допомога сприяє впровадженню найкращих практик у національне правозастосування. Окрему увагу приділено підвищенню якості правозастосування та правової освіти. Запровадження регулярних тренінгів для суддів і адвокатів, а також освітніх програм для громадян, сприятиме підвищенню правової культури та формуванню довіри до судової системи. Висновки статті підкреслюють необхідність комплексного підходу до реформ, який має охоплювати законодавчі зміни, інновації в судовому процесі та розвиток професійної освіти. Ця робота стане корисною для юристів-практиків, науковців та реформаторів, зацікавлених у вдосконаленні судової системи України.

Ключові слова: право на справедливий суд, європейські стандарти, європейська конвенція з прав людини, європейський суд з прав людини, судова реформа, незалежність суддів, електронне судочинство, адаптація законодавства, правова освіта, міжнародна підтримка.

Korenev A. O. Ensuring the right to a fair trial in the practice of the European court of human rights: standards, challenges and prospects for Ukraine

Abstract. The article is dedicated to exploring the prospects for improving the enforcement of the right to a fair trial in Ukraine in accordance with the standards enshrined in Article 6 of the European Convention on Human Rights (ECHR) and the practice of the European Court of Human Rights (ECtHR). The relevance of the topic is driven by Ukraine's European integration aspirations and the need to address systemic issues in the judiciary that hinder the effective protection of citizens' rights. The article highlights the key challenges faced by Ukraine's judicial system. These include court overload, insufficient judicial independence, and the non-enforcement of court decisions. A significant aspect is the impact of war, which has created additional difficulties, including the closure of courts in conflict zones and limited access to justice for the population. Issues related to the adaptation of national legislation to ECtHR standards also remain pressing, as Ukrainian courts do not always consider international precedents in their practice. The article proposes specific pathways for judicial system reform. These include the implementation of electronic justice systems, the development of alternative dispute resolution mechanisms, and the establishment of specialized courts such as anti-corruption and social courts. It emphasizes the necessity of ensuring judicial independence through transparent selection processes and introducing clear mechanisms to protect judges from external influence. The role of international partners, including the European Union, the Council of Europe, and the Venice Commission, in

supporting judicial reform in Ukraine is recognized as critical. Their expert and financial assistance promotes the introduction of best practices into national law enforcement. Special attention is given to improving the quality of law enforcement and legal education. Regular training for judges and lawyers, along with educational programs for citizens, will contribute to raising legal awareness and fostering public trust in the judiciary. The article concludes by emphasizing the need for a comprehensive approach to reform, encompassing legislative changes, innovations in judicial processes, and the development of professional education. This work will be valuable to legal practitioners, academics, and reformers interested in advancing Ukraine's judicial system.

Key words: *the right to a fair trial, European standards, European Convention on Human Rights, European Court of Human Rights, judicial reform, judicial independence, electronic justice, legislative adaptation, legal education, international support.*

Постановка проблеми та її актуальність. Забезпечення права на справедливий суд є фундаментальною складовою демократичного суспільства та одним із ключових принципів верховенства права. Стаття 6 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ) гарантує кожному право на справедливий і публічний розгляд його справи незалежним і безстороннім судом, встановленим законом. Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ), як орган, покликаний забезпечувати дотримання положень Конвенції, відіграє вирішальну роль у тлумаченні та конкретизації стандартів справедливого судочинства.

Для України, яка обрала європейський вектор розвитку та прагне інтеграції до європейського правового простору, питання забезпечення права на справедливий суд набуває особливої актуальності. Незважаючи на проведені реформи, українська судова система все ще стикається з низкою викликів, серед яких: забезпечення незалежності та неупередженості суддів, дотримання розумних строків розгляду справ, забезпечення рівності сторін у процесі та виконання судових рішень. Практика ЄСПЛ щодо України свідчить про наявність системних проблем у сфері судочинства, що потребують негайного вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика забезпечення права на справедливий суд у контексті практики Європейського суду з прав людини привертає увагу як українських, так і міжнародних дослідників. Серед науковців, які досліджували це питання, можна виділити: В. Буткевич, Г. Диков, Д. Віткаускас, Т. Фулей, Н. Грень, У. Коруц, В. Лемак, Р. Маселко, П. Рабінович, В. Рижиков, І. Самсін, М. Савчин, С. Шевчук.

Їхні роботи охоплюють широкий спектр питань, пов'язаних із тлумаченням та засто-

суванням стандартів справедливого судочинства, аналізом рішень ЄСПЛ та їх впливом на національні правові системи, а також проблемами імплементації європейських стандартів у національне законодавство. Проте, враховуючи динамічний розвиток практики ЄСПЛ та постійні зміни в українському законодавстві, існує потреба в подальших дослідженнях, спрямованих на адаптацію національної судової системи до європейських стандартів та забезпечення ефективного захисту права на справедливий суд.

Мета статті. Комплексний аналіз європейських стандартів права на справедливий суд, визначених практикою ЄСПЛ, виявлення основних викликів, з якими стикається Україна у процесі їх впровадження, та окреслення перспектив удосконалення національного законодавства і судової практики з метою забезпечення ефективного реалізації права на справедливий суд.

Виклад основного матеріалу. Право на справедливий суд є одним із фундаментальних принципів демократичного суспільства, що гарантує захист прав людини. Цей принцип закріплений у статті 6 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ), яка забезпечує кожній людині право на справедливий, публічний і своєчасний розгляд справи незалежним та неупередженим судом, створеним відповідно до закону [1]. Положення статті 6 визначають основні стандарти судочинства, яких зобов'язані дотримуватися всі держави-члени Ради Європи. Вони охоплюють як цивільні, так і кримінальні провадження, створюючи основу для забезпечення верховенства права.

Стаття 6 ЄКПЛ формує кілька ключових елементів, які є невід'ємними для реалізації права на справедливий суд. Першим із них є незалежність і неупередженість суду. Неза-

лежність означає, що судова влада повинна бути автономною від виконавчої та законодавчої гілок влади, а судді мають діяти без будь-якого зовнішнього впливу. Неупередженість суду вимагає об'єктивності та рівного ставлення до всіх сторін у процесі. У справі *Findlay v. the United Kingdom* (1997) Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) наголосив, що суд має бути не лише юридично незалежним, але й виглядати таким для стороннього спостерігача [2].

Наступним важливим елементом є дотримання розумного строку розгляду справи. Зволікання у судовому процесі може знецінити саму сутність правосуддя, що порушує права сторін. У справі *Kudła v. Poland* (2000) ЄСПЛ встановив критерії для оцінки розумності строку: складність справи, поведінка заявника та державних органів [3]. Цей стандарт покликаний забезпечити ефективність правосуддя та запобігти надмірним затримкам у розгляді справ.

Публічність судового розгляду є ще одним ключовим принципом, який сприяє прозорості судової системи та забезпечує довіру до неї з боку суспільства. Водночас публічність може бути обмежена у випадках, коли це необхідно для захисту державної безпеки, приватного життя учасників або уникнення розголошення конфіденційної інформації. У рішенні *Axen v. Germany* (1983) ЄСПЛ зазначив, що публічність процесу є важливим інструментом демократичного контролю, але обмеження повинні бути обґрунтованими.

Принцип рівності сторін є основоположним для справедливого судового розгляду. Він гарантує кожній стороні рівні можливості для представлення своїх доказів, аргументів та участі у процесі. У справі *Dombo Beheer B.V. v. the Netherlands* (1993) ЄСПЛ наголосив, що рівність сторін забезпечує баланс у судовому процесі, що є критично важливим для забезпечення справедливості.

Останнім, але не менш важливим, є право на захист. У кримінальних провадженнях воно включає можливість обвинуваченого отримати юридичну допомогу, знайомитися з матеріалами справи, ставити запитання свідкам та надавати докази на свою користь. У справі *Salduz v. Turkey* (2008) ЄСПЛ під-

креслив, що юридична допомога повинна надаватися вже на ранніх етапах процесу, оскільки це має вирішальне значення для захисту прав обвинуваченого.

Важливу роль у формуванні стандартів справедливого судочинства відіграє практика ЄСПЛ. Його рішення визначають конкретний зміст кожного з елементів права на справедливий суд та забезпечують їхню реалізацію на практиці. Наприклад, у справі *Burmuch and Others v. Ukraine* (2017) ЄСПЛ підкреслив, що невиконання судових рішень порушує право заявників на справедливий судовий розгляд і є серйозною системною проблемою [4].

Таким чином, європейські стандарти права на справедливий суд, закріплені у статті 6 ЄКПЛ і конкретизовані в рішеннях ЄСПЛ, формують ефективний механізм захисту прав людини. Для України ці стандарти є не лише юридичною нормою, але й орієнтиром для реформування судової системи в контексті інтеграції до європейського правового простору.

Практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) є ключовим механізмом забезпечення дотримання стандартів права на справедливий суд, закріплених у статті 6 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ). Рішення ЄСПЛ не лише встановлюють конкретні порушення, але й формують універсальні принципи, які держави-члени Ради Європи мають враховувати у своїх правових системах. Завдяки своїм постановам ЄСПЛ створює прецеденти, що впливають на вдосконалення судових систем країн і сприяють уніфікації стандартів правосуддя.

Одним із найважливіших рішень ЄСПЛ у контексті права на справедливий суд є справа *Kudła v. Poland* (2000). У цій справі суд визнав, що надмірні затримки у розгляді справи є порушенням статті 6 ЄКПЛ. Це рішення стало знаковим у формуванні підходу до питання розумних строків судового розгляду. ЄСПЛ зазначив, що держави мають забезпечувати ефективний механізм запобігання надмірній тривалості процесів. Встановлення чітких критеріїв оцінки розумності строку (складність справи, поведінка заявника та держави) стало важливим орієнтиром для судових систем багатьох країн.

У справі *Salduz v. Turkey* (2008) ЄСПЛ наголосив на важливості забезпечення права на юридичну допомогу на ранніх стадіях кримінального процесу [5]. Суд встановив, що відсутність адвоката під час допиту обвинуваченого є суттєвим порушенням, яке може вплинути на весь хід справи. Це рішення стало основою для вдосконалення кримінального судочинства в багатьох країнах, зокрема у частині забезпечення права на захист.

Ще одним знаковим рішенням є справа *Burmych and Others v. Ukraine* (2017). У цій справі ЄСПЛ розглянув системну проблему невиконання судових рішень в Україні. Суд зазначив, що невиконання рішень національних судів порушує право на справедливий суд і створює серйозну загрозу верховенству права. Це рішення стало поштовхом для української влади до реформування механізмів виконання судових рішень, хоча проблема залишається актуальною.

Україна є однією з країн, щодо яких ЄСПЛ виніс значну кількість рішень, що стосуються права на справедливий суд. Одним із важливих рішень є справа *Zhovner v. Ukraine* (2004), у якій ЄСПЛ визнав порушення права заявника на виконання судового рішення [6]. Це рішення стало одним із перших у серії справ, що підкреслювали системний характер проблеми виконання судових рішень в Україні.

Справа *Volokhy v. Ukraine* (2006) стосується обмеження доступу заявника до адвоката в рамках кримінального процесу. ЄСПЛ встановив, що це порушення негативно вплинуло на забезпечення права заявника на захист. Це рішення спонукало Україну до перегляду положень кримінально-процесуального законодавства, зокрема у частині доступу до правової допомоги.

У справі *Naumenko v. Ukraine* (2004) ЄСПЛ виявив, що тривалий розгляд справи та недотримання принципу рівності сторін порушують право на справедливий суд [7]. Це рішення підкреслило важливість забезпечення процедурної справедливості у судових процесах.

Практика ЄСПЛ має значний вплив на реформування судової системи України. Зокрема, впровадження нових процесуальних кодексів та створення інституцій, таких як Вищий антикорупційний суд, є відповіддю

на необхідність врахування міжнародних стандартів. Однак системні проблеми, такі як перевантаженість судів, кадровий дефіцит і недостатня незалежність суддів, залишаються викликами.

Рішення ЄСПЛ, що стосуються України, слугують не лише інструментом захисту прав окремих осіб, але й механізмом стимулювання держави до вдосконалення законодавства та правозастосовної практики. Для ефективної реалізації стандартів права на справедливий суд Україні необхідно не лише враховувати висновки ЄСПЛ, але й запровадити системні зміни, спрямовані на зміцнення судової системи, підвищення її прозорості та ефективності.

Забезпечення права на справедливий суд є ключовим компонентом верховенства права, однак Україна стикається з численними викликами, що ускладнюють його реалізацію. Однією з найбільш серйозних проблем є перевантаженість судів. В Україні судді опрацьовують тисячі справ щороку, що значно перевищує оптимальне навантаження [8]. Це не лише порушує право на розгляд справи у розумний строк, закріплене у статті 6 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ), але й негативно впливає на якість судових рішень. Громадяни, які не отримують своєчасного судового захисту, втрачають довіру до системи правосуддя.

Додатковою перепорою для забезпечення права на справедливий суд є недостатня незалежність суддів. Незважаючи на конституційне проголошення незалежності судової влади, на практиці судді часто стикаються з політичним, економічним та адміністративним тиском. Це створює ситуації, коли судді побоюються приймати рішення, які можуть не відповідати інтересам впливових осіб або організацій. Відсутність ефективних механізмів захисту суддів від зовнішнього впливу ставить під сумнів їхню неупередженість та здатність приймати об'єктивні рішення [10].

Ще однією великою проблемою є невиконання судових рішень. Ця проблема має системний характер, що неодноразово зазначав Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) у своїх рішеннях, зокрема у справі *Burmych*

and Others v. Ukraine. Невиконання судових рішень підриває довіру громадян до правосуддя і фактично робить сам судовий процес безглуздим [4]. У багатьох випадках це стосується справ, пов'язаних із соціальними виплатами, майновими спорами чи обов'язками органів державної влади.

Ситуація значно ускладнилася через війну, розв'язану російською федерацією проти України. Частина судів на тимчасово окупованих територіях припинила свою роботу, а значна кількість справ була передана до інших регіонів, що ще більше перевантажило суди, які залишилися функціонувати [9]. Доступ до правосуддя у зонах активних бойових дій суттєво ускладнений, що ставить під загрозу реалізацію права на справедливий суд для тисяч громадян. Крім того, війна створила нові виклики для судової системи, зокрема забезпечення захисту прав військовослужбовців, переселенців та інших уразливих категорій населення.

Важливою проблемою залишається адаптація національного законодавства до стандартів ЄСПЛ. Незважаючи на те, що Україна зробила значні кроки у напрямку гармонізації свого законодавства з європейськими стандартами, цей процес все ще далекий від завершення. Залишається низка недоліків у законодавчій базі, які ускладнюють виконання вимог ЄСПЛ. Наприклад, на практиці українські суди не завжди враховують прецеденти ЄСПЛ, що призводить до нерівномірного застосування стандартів права на справедливий суд. Крім того, недостатня підготовка суддів та адвокатів у сфері права ЄКПЛ обмежує їхню здатність ефективно реалізовувати міжнародні стандарти в національному правозастосуванні [11].

Таким чином, виклики забезпечення права на справедливий суд в Україні є багатограними та вимагають комплексного підходу до їх вирішення. Перевантаженість судів, залежність суддів, системні проблеми з виконанням судових рішень, вплив війни та складнощі адаптації до стандартів ЄСПЛ є основними перешкодами на шляху до ефективного судочинства. Подолання цих проблем потребує узгоджених зусиль усіх гілок влади, підтримки міжнародних партнерів та активної участі

громадянського суспільства. Лише системні реформи здатні забезпечити реалізацію права на справедливий суд відповідно до європейських стандартів.

Забезпечення права на справедливий суд є одним із ключових завдань демократичної держави, яке стає особливо актуальним для України в умовах європейської інтеграції. Незважаючи на існування прогресивного законодавства, судова система України стикається з численними викликами, що потребують системних реформ та вдосконалення. Для цього необхідно враховувати європейські стандарти, закріплені у статті 6 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ), та рекомендації міжнародних партнерів.

Пропозиції щодо реформування судової системи мають включати кілька стратегічних напрямків. Насамперед, необхідно зосередитися на забезпеченні незалежності суддів, яка є фундаментальною передумовою для справедливого судочинства. Пропонується запровадити чіткі механізми добору суддів на основі їхньої професійної компетентності та етичної репутації, забезпечити прозорість конкурсних процедур та виключити будь-який політичний вплив. Важливим кроком у цьому напрямку є посилення ролі Вищої ради правосуддя та забезпечення її незалежності.

Для зменшення перевантаженості судів доцільно впровадити інноваційні методи управління судовими процесами. Одним із можливих рішень є активне використання електронних систем судочинства, які спрощують доступ до правосуддя, знижують адміністративні витрати та дозволяють більш ефективно контролювати строки розгляду справ. Також необхідно розвивати альтернативні способи вирішення спорів, такі як медіація та арбітраж, які можуть зменшити кількість справ, що надходять до судів.

Окрему увагу слід приділити створенню спеціалізованих судів, зокрема у сфері антикорупційного судочинства. Досвід Вищого антикорупційного суду показує, що вузька спеціалізація судів сприяє підвищенню якості розгляду справ і зменшує ризики корупції. Продовження цього підходу в інших сферах, наприклад, у справах, пов'язаних із соціальними правами чи правами внутрішньо

переміщених осіб, може суттєво покращити доступ до правосуддя.

Міжнародні партнери відіграють важливу роль у реформуванні судової системи України. Європейський Союз, Рада Європи, Венеційська комісія та інші організації активно підтримують впровадження європейських стандартів у правову систему України. Їхня технічна, експертна та фінансова допомога сприяє впровадженню найкращих міжнародних практик. Наприклад, рекомендації Венеційської комісії щодо незалежності суддів стали важливим орієнтиром для розробки законодавчих ініціатив. Проєкт ЄС «Правосуддя» допомагає Україні впроваджувати електронне судочинство, проводити тренінги для суддів та підвищувати обізнаність громадян про їхні права [12].

Не менш важливим напрямом реформування є підвищення якості правозастосування та правової освіти. Судді, адвокати та працівники правоохоронних органів повинні отримувати сучасну освіту, що враховує вимоги ЄКПЛ та практику Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Пропонується запровадити регулярні тренінги, стажування та сертифікаційні програми, які дозволять правникам постійно вдосконалювати свої знання [13, с. 137-142]. Окремо слід створити ефективну систему підготовки молодих юристів, яка включатиме практичні заняття та участь у судових процесах [14, с. 15-19].

Правова освіта також повинна бути доступною для громадян. Інформування населення про їхні права, процедури звернення до суду та можливості захисту є важливим інструментом підвищення довіри до правосуддя. Впровадження просвітницьких програм у школах, вишах та через медіа може значно покращити обізнаність громадян про їхні права.

Таким чином, перспективи вдосконалення забезпечення права на справедливий суд в Україні потребують комплексного підходу. Поєднання структурних реформ, міжнародної підтримки та підвищення правової свідомості стане запорукою створення ефективною, прозорою та незалежною судовою системою, що відповідає європейським стандартам. Це дозволить не лише захистити права громадян, але

й забезпечити Україні успішний розвиток як демократичної правової держави.

Висновки. Забезпечення права на справедливий суд є одним із ключових завдань правової держави, що гарантує захист прав людини та зміцнення верховенства права. В Україні, яка прагне інтегруватися до європейського правового простору, це завдання має особливе значення. Аналіз існуючих викликів, таких як перевантаженість судів, недостатня незалежність суддів, системні проблеми з виконанням судових рішень та вплив війни на судову систему, свідчить про необхідність комплексного підходу до реформування.

Для вдосконалення забезпечення права на справедливий суд необхідно продовжувати адаптацію національного законодавства до європейських стандартів, зокрема вимог, визначених у статті 6 Європейської конвенції з прав людини. Реформи судової системи повинні зосереджуватися на забезпеченні незалежності суддів, модернізації процедур судочинства, впровадженні електронних систем управління справами та розвитку альтернативних способів вирішення спорів.

Міжнародна підтримка залишається важливим фактором у цьому процесі. Технічна та експертна допомога від таких організацій, як Європейський Союз, Венеційська комісія та Рада Європи, сприяє впровадженню прогресивних реформ та уніфікації стандартів правосуддя.

Особливу увагу слід приділити підвищенню якості правозастосування та правової освіти. Регулярні тренінги, підготовка суддів і адвокатів, а також освітні програми для громадян сприятимуть формуванню професійної правової спільноти та підвищенню довіри населення до судової системи.

Важливо, щоб усі заходи з реформування проводилися з урахуванням потреб громадян і були спрямовані на підвищення доступності, ефективності та прозорості судової системи. Лише за умови узгоджених зусиль органів влади, правників, міжнародних партнерів та громадянського суспільства Україна зможе створити судову систему, яка відповідатиме європейським стандартам та забезпечить реалізацію права на справедливий суд для кожного.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Європейська конвенція з прав людини: ратифікована 04.11.1950 р. URL : https://www.echr.coe.int/documents/convention_ukr.pdf
2. Case of Findlay v. the United Kingdom: Judgment of 25 February 1997. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58016>
3. Case of Kudła v. Poland: Judgment of 26 October 2000. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58920>
4. Case of Burmych and Others v. Ukraine: Judgment of 12 October 2017. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-192193>
5. Case of Salduz v. Turkey: Judgment of 27 November 2008. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-117602>
6. Case of Zhovner v. Ukraine: Judgment of 29 June 2004. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-61858>
7. Case of Naumenko v. Ukraine: Judgment of 10 February 2004. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-23470>
8. PCY оновила орієнтовні нормативи навантаження на суддів за 2023 рік та інтерактивну карту судів України. *Рада Суддів України*. URL : <https://rsu.gov.ua/ua/news/rada-suddiv-ukraini-onovila-orientovni-normativi-navantazenna-na-suddiv-za-2023-rik-ta-interaktivnu-kartu-sudiv-ukraini>
9. Маселко Р. Як українська судова система працює під час війни. Фондація DEJURE. URL : <https://dejure.foundation/vsoov6dhy1-yak-ukrainska-sudova-sistema-pratsyu-pd-c/>
10. Про значення судової влади під час війни та післявоєнної відбудови: учасники міжнародної конференції обговорюють важливі питання сьогодення. *Верховний Суд*. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1523848/>
11. Аналітичний звіт про роботу судової системи України в умовах війни. *Проект ЄС «Право-Justice»*. URL : <https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/658/57c/3a0/65857c3a09c6c517310751.pdf>
12. Щорічний звіт про підтримку судової реформи в Україні за 2023 рік. *Право-Justice*. URL : <https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/annual-report-2023.pdf>
13. Самсін І. Професійна підготовка суддів в Україні. *Слово Національної школи суддів України*. 2014. № 1(6). С. 137-142. URL : <https://www.nsj.gov.ua/>
14. Рижиков В. С. Зміст та складові професійної підготовки майбутніх юристів. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом*. 2015. № 44(1). С. 15-19.